

UOT: 334.73, 338.43, 631.115

KƏND TƏSƏRRÜFATININ KOOPERASIYA VƏ İNTEQRASIYA ƏLAQƏLƏRİ: MÜASİR YANAŞMALAR VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, i.e.d., professor,

Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru

Aytəkin Məmməd qızı Hüseynli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
e-mail: aytekin_huseynli_95@mail.ru

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalının ölkə əhalisinin ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində, emal sənayesinin xammallarla təminatında kooperasiya və integrasiya əlaqələrinin fəmallaşması, inkişafının iqtisadi zəruriliyi və elmi-praktiki məsələlərinə baxılmışdır. Kənd təsərrüfatı mənşəli sənaye xammallarına və bunlardan hazırlanmış istehlak məhsullarına olan tələbatın maksimum ödənilməsinə yönəldilmiş amillərin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi və təşkilati xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Beynəlxalq və milli səviyyədə qəbul olunmuş normativ-hüquqi bazaya istinadən kənd təsərrüfatı istehsalında kooperasiya və aqrar-sənaye integrasiyasının müasir inkişaf meyilləri, kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalında təmərküzləşmə səviyyələri, resurslardan istifadə şəraitləri və onun istehsalın səmərəliliyinə təsiri məsələləri şərh edilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalında, emalında, istehlakçılara çatdırılmasında əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş orta və uzunmüddətli müqavilələrə əsaslanan münasibətlər sisteminin tətbiqinin qənaətbəxş səviyyəyə qaldırılmasının zəruriliyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, kooperasiya, integrasiya, kooperativlər, fərdi sahibkarlar, qida sənayesi.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı istehsalı, onun alt sistemləri hesab olunan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı sahədaxili və sahələrarası əlaqələr sistemində fəaliyyət göstərməkdədirlər. Son məqsədi əhalinin ərzaq və qida məhsullarına, sənayenin isə kənd təsərrüfatı mənşəli sənaye xammallarına, bunlardan hazırlanmış istehlak məhsullarına olan tələbatının maksimum ödənilməsinə yönəldilmiş bu fəaliyyətlər özünün çoxamillilik xarakterinə və təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə

şaxəli funksional sistemlərdən ibarətdir. Bu sistemlərdə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda fəaliyyət göstərən istehsal, xidmət və ticarət sahələri müxtəlif kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinə girərək vahid istehsal zəncirinin müxtəlif mərhələlərini formalaşdırsalar da, fərqli gəlirlilik və mənfəətlilik səviyyələrinə malikdirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmada, saxlanmada, emalda və ticarət sferasında itkilərə məruz qalması bir tərəfdən sahədaxili və sahələrarası kooperasiyanı formalaşdıran amillər sisteminin müəyyənləşdirilməsini və yönəldilməsini tələb edir. Digər bir tərəfdən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqinə və yeni mülkiyyət münasibətlərinə uyğun təşkilini zəruri edir. Araşdırılması vacib olan bu problemlər ekstensiv inkişaf imkanlarının məhdud olduğu kənd təsərrüfatı istehsalında çox aktualdır və elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

Aparılan tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatında sahədaxili və sahələrarası kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrini formalaşdıran amillərin araşdırılması və müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalında kooperasiyanın və aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafının zəruriliyi

XX əsrin 60-cı illərindən bəri ölkənin iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişafına ciddi təsir göstərən vacib proseslərdən biri də təsərrüfatlararası kooperasiya və kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə emal sənayesi sahələri arasında həyata keçirilməyə başlanan aqrar-sənaye inteqrasiyası prosesləri olmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və sənaye müəssisələrinin təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında inkişaf etdirilməsi cəmiyyətin durmadan artan tələbatı ilə meydana gələrək ictimai əmək bölgüsünün inkişafına şərait yaratmışdır.

Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqi ictimai əmək bölgüsünün inkişafına və təkmilləşməsinə fəal təsir edərək bir tərəfdən istehsal sferalarını əhatə etməklə bunların ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmasına şərait yaradır, digər bir tərəfdən də müxtəlif fəaliyyət sahələri arasında kooperasiya əlaqələrinə təkan verir.

Kooperasiya istehsalın təşkilinin xüsusi forması olub, birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların səylərinin və müxtəlif növ resurslarının könüllü birləşməsi əsasında formalaşaraq istehsal, ticarət və xidmət fəaliyyətlərinin təmərküzləşməsinə, yəni iriləşməsinə şərait yaradır. Bu halda insanlar eyni əmək prosesində, yaxud müxtəlif, lakin bir-biri ilə bağlı əmək prosesində müntəzəm və birgə iştirak edirlər.

Aqrar sahədə kooperasiyanın təşkilatı formaları üfüqi və şaquli kooperasiyalar formasında olmaqla iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Kənd təsərrüfatında üfüqi kooperasiyalar əsasında formalaşan təşkilatı formalar təsərrüfatlararası müəssisələr şəklində fəaliyyət göstərməklə istehsal və qeyri-istehsal sferalarını əhatə edirlər. Şaquli kooperasiyalar isə istehsal və emal sahələrini əhatə edərək şaquli təbəçiliklər əsasında fəaliyyət göstərsələr də, əsas və dövriyyə kapitalının formalaşması və gəlirlərin bölüşdürülməsi payçılıq prinsipləri əsasında formalaşa bilər (11, səh. 39).

“Kənd təsərrüfatında kooperasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda kooperativ üzvlərinin - payçıların vəsaiti hesabına təşkil edilən kollektiv istehsalat ticarət, xidmət və s. fəaliyyətlərin birliyi kimi müəyyən edilmişdir (1). Kooperativlər fiziki şəxslərin, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin iqtisadi, təsərrüfat və sosial tələbatlarını ödəmək məqsədilə onların səy və

resurslarının könüllü birləşməsi əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyekti kimi maddi, maliyyə və insan resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına zəmin yaradır.

Kooperasiyalaşma ilə yanaşı kənd təsərrüfatında istehsal fəaliyyətlərinin emal sənayesi və şaquli əlaqələri inkişaf etdirən inteqrasiya əlaqələri mövcuddur. Kooperasiya və inteqrasiya bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini tamamlayır. İnteqrasiya şaquli əlaqələrə malik olmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisini azaldır və maddi resurslardan istifadəni yaxşılaşdırmaqla nəqliyyat xərclərini də aşağı salır. Aqrar-sənaye inteqrasiyası kənd təsərrüfatı istehsalındakı mövsümlülüyü kifayət qədər zəiflətməklə, emal sənayesi müəssisələrini lazımı xammallarla vaxtaşırı təmin olunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasına sövq edir, kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələrində istehsal vasitələrindən tam və kompleks səviyyədə istifadə olunmasına, tullantısız texnologiyaların tətbiqinə, iştirakçı tərəflərin dayanıqlı maliyyə təminatına imkanlar yaradır.

Müasir dövrdə kooperativ təsərrüfatçılıq formalarının genişləndirilməsi və dəstəklənməsi qlobal çağırışlardan biri kimi qəbul olunur. Təsədüfi deyildir ki, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Kənd Təsərrüfatının Beynəlxalq İnkişaf Fondu (IFAD) və Dünya Ərzaq Proqramı (WFP) tərəfindən kənd təsərrüfatı kooperativlərinin aqrar sahənin inkişafındakı rolu yüksək qiymətləndirilir. BMT Baş Assambleyasının 31 oktyabr 2011-ci il tarixli 66-cı sessiyasının qətnaməsinə uyğun olaraq 2012-ci il "Beynəlxalq kooperativlər ili" elan edilmişdi. Ümumiyyətlə, aqrar sektorun geniş potensiala malik olduğu inkişaf etmiş Avropa ölkələrində 100 illik inkişaf tarixi olan kənd təsərrüfatı kooperativləri istehsalçıların mütərəqqi inteqrasiya forması kimi təşəkkül tapmışdır. Hazırda Avropa ölkələrinin əksəriyyətində fermerlərin təxminən 80 faizi kooperativlərdə birləşməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının 70-90 faizini, bəzi ölkələrdə isə 100 faizini istehsal və emal edirlər.

Almaniyada hazırda 2675 kənd təsərrüfatı kooperativi fəaliyyət göstərir. Həmin kooperativlər kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır və ərzaq məhsullarının 2/3 hissəsini realizə edirlər. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin süd istehsalı və satışında payı İsveçdə 100 faiz, Almaniyada 96 faiz, Hollandiyada 88 faizdir. Onların ət istehsalı və satışında payı isə Danimarkada 93 faiz, Fransada 90 faiz, İsveçdə 87 faiz, Almaniyada 65 faizdir. Şəbəkələşmə prosesi kooperativlər üzrə çoxpilləli təşkilati quruluşun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, ABŞ-da yerli, regional və sahələr üzrə ixtisaslaşmış kooperativlər fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin çoxu səhmdar cəmiyyətləri kimi formalaşsa da, onların səhmləri alqı-satqı obyektı deyil və fond birjalарına çıxarılmır (2).

Kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf meyilləri

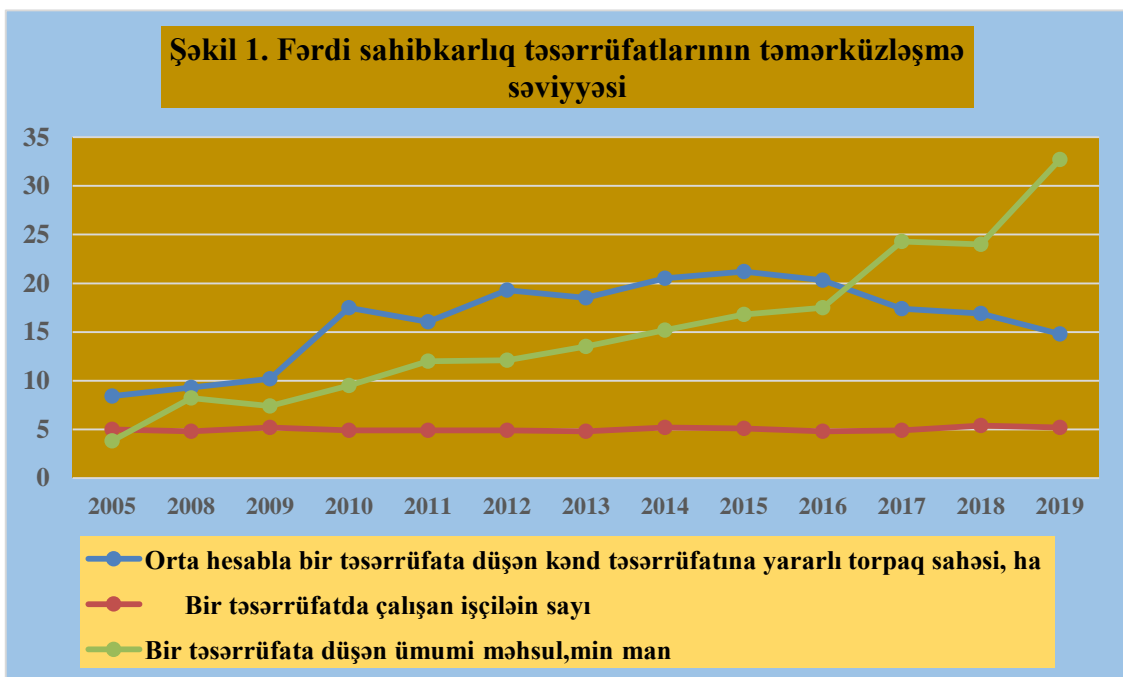
Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyəti üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bununla belə, aqrar sahədə kooperasiya əlaqələri hələlik zəif inkişaf etmişdir. İstehsal və xidmət sferasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı kooperativlərinin işində nəzərəcarpacaq irəliləyişlər qismən müşahidə olunmaqdadır. Bu, əsasən onunla izah oluna bilər ki, istehsal və xidmət kooperasiyanın inkişafına dair kifayətedici hüquqi bazanın reallaşması və mövcud iqtisadi şəraitlərdən bəhrələnmək imkanları hələ lazımı dərəcədə dəyərləndirilməmişdir.

Kəndli təsərrüfatlarında fərdiyyətçiliyə üstünlük verilməsi, kooperasiya hərəkəti üçün yetərli təşəbbüskarlıq göstərilməməsi, birgə təsərrüfatçılıq formalarının stimullaşdırılmasında iqtisadi

mexanizmlərdən yetərincə istifadə olunmaması, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların pərakəndə yerləşməsi üzündən bu torpaqlardan səmərəli istifadə olunmur. Kooperasiyalaşmaya əsaslanan iri istehsalın xırda təsərrüfatlar üzərində iqtisadi üstünlükləri bəzədə elmi və təcrübi bilgilərin olmasına baxmayaraq bunların zəif təbliğ olunması kənd təsərrüfatında üfüqi və şaquli kooperasiyaların inkişafını ləngitməkdədir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayında kooperativ təşkilatına əsaslanan təsərrüfatların sayı 2000-ci ildə 250 vahid olduğu halda, 2015-ci ildə 49-a enmiş, 2015-2020-ci illər ərzində 49-dan 33 vahidə qədər, bütövlükdə isə son 20 il ərzində kooperativ formasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2,6 dəfəyə qədər azalmışdır (11). Eyni zamanda mövcud kənd təsərrüfatı kooperativlərinin istehsal həcmi, satış dövriyyəsi, işçilərin sayı kimi müvafiq fəaliyyət göstəriciləri də potensial imkanlardan xeyli aşağıdır.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı və fərdi kəndli təsərrüfatlarının təmərküzləşmə səviyyəsi hələ də aşağı səviyyədə qalmaqdadır. Kəndli təsərrüfatlarının əksəriyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi 1,6-2,5 hektardan çox deyil. Maliyyə çətinlikləri ucbatından kiçik təsərrüfatların müasir kənd təsərrüfatı texnikasından, əkinçiliyin intensiv texnologiyalarından istifadə etmək imkanları məhdudlaşır. Əlverişli şərtlərlə kredit əldə etmək imkanları təmin edilmədikdə istehsalçılar maya dəyəri xərclərinin süni şəkildə artması ilə üzləşir, sahibkarlar məhsulun satışı və ixracında ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar.

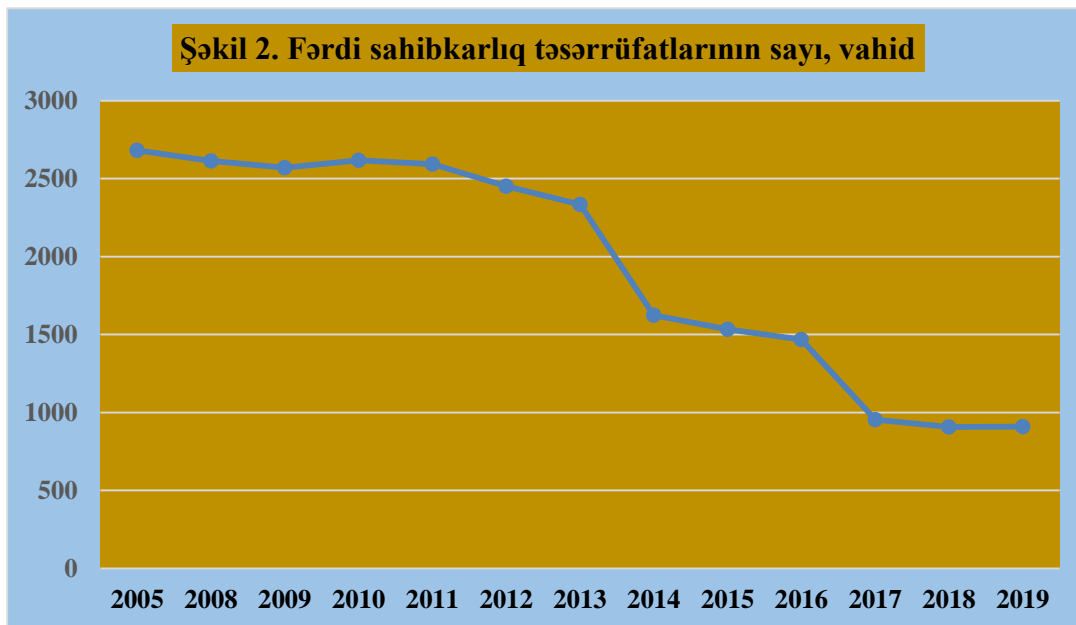
Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında da təmərküzləşmə prosesləri ləng getməkdədir. Əvvəlki dövrlərdə orta hesabla bir fərdi təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin ölçüsü qeyri-stabil olaraq artsa da, 2015-ci ildən etibarən bir təsərrüfata düşən torpaq sahəsinin həcmi 22 hektardan 15 hektara, yaxud 32%-ə qədər azalmışdır. Bir təsərrüfatda çalışan işçilərin sayında isə artımlar müşahidə olunmamışdır. Müqayisə olunan dövrdə bir təsərrüfata düşən ümumi məhsulun həcmində isə 1,9 dəfəyə qədər artım müşahidə olunmuşdur (*Şəkil 1*).

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Qrafikin təhlilindən alınan nəticələrə görə belə qənaətə gəlmək olar ki, hər təsərrüfata düşən əkin sahələrinin artması ilə gəlirlərin artması arasında uyğunluq müşahidə olunmaqdadır. Kəndli təsərrüfatlarının kiçik ölçüləri təsərrüfatlarda maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırdığından istehsalın genişləndirilmə imkanları da məhdudlaşır, növbəli əkin sisteminin tətbiqi mümkün olmadığından torpaqlardan səmərəli istifadə çətinləşir. Torpaq, maddi-texniki, maliyyə və insan amilləri kimi istehsal resurslarından istifadəyə əsaslanan birgə kəndli təsərrüfatlarının yaradılması üfüqi və şaquli kooperasiyaların inkişaf etdirilməsinə, aqrar sahədə prioritet hədəflərin reallaşmasına şərait yarada bilər.

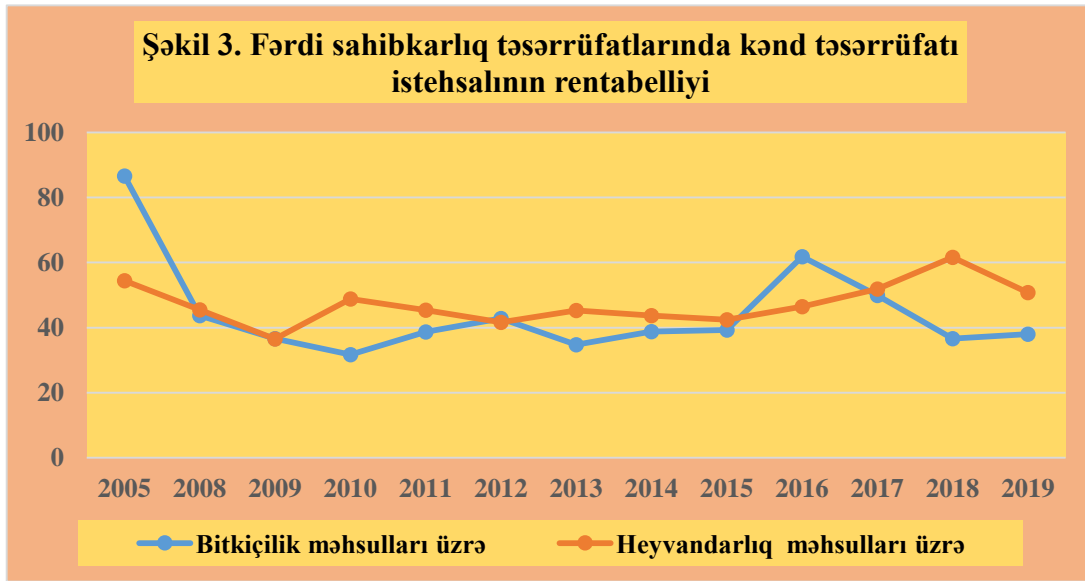
Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının iriləşməsi hesabına 2005-2019-cu illər ərzində təsərrüfat subyektlərinin sayı 2700 vahiddən 900 vahidə qədər azalmışdır (*Şəkil 2*).

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Statistik məlumatlara əsasən, 2003-cü ildə ölkədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 90%-i fərdi sahibkarlar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları, 9,9%-i isə nisbətən böyük torpaq sahələrinə malik kənd təsərrüfatı müəssisələri və digər təşkilatlar tərəfindən istehsal edilmişdirsə, 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 90,1%-i fərdi sahibkarlar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları, 9,9%-i isə kənd təsərrüfatı müəssisələri və digər təşkilatlar tərəfindən istehsal olunmuşdur. Eyni zamanda fərdi sahibkarlar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının payı bitkiçilik məhsullarının istehsalında 98,7%-dən 90,0%-ə, heyvandarlıq məhsullarının istehsalında isə 95,1%-dən 90,9%-ə qədər azalmışdır. Digər bir tərəfdən həmcəmi nisbətən iri olan kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik məhsullarının payı 1,3%-dən 10,9%-ə, heyvandarlıq məhsullarının payı isə 4,9%-dən 9,0%-ə qədər artmışdır.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi olan rentabellik səviyyəsinin dinamikası əlverişli olmamışdır. Belə ki, bitkiçilik məhsulları üzrə rentabellik səviyyəsi 2005-ci ildə 87%, 2010-cu ildə isə 31%-ə qədər azalmış, sonrakı dövrlərdə maliyyə tarazlığına nail olunması ilə yaranan stabil şəraitlərdən asılı olaraq 39% civarında qərarlaşmışdır. Heyvandarlıq məhsulları üzrə rentabellik səviyyəsi isə müqayisə olunan əvvəlki dövrlərə nisbətən aşağı olsa da, son illərdə bitkiçilikdən yüksək olub, 50% səviyyəsində qərarlaşmışdır (*Şəkil 3*).

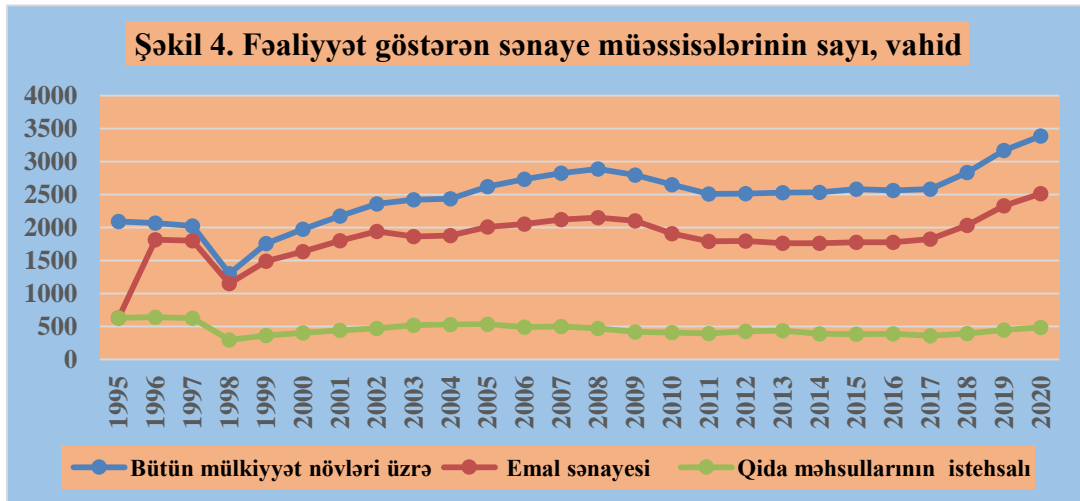
Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının təmərküzləşmə səviyyəsində də geriləmələr müşahidə olunmuşdur. Belə ki, hər təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin həcmi 2016-2019-cu illər ərzində 20,3 hektardan 14,8 hektara, yəni 27,1%-ə qədər azalmışdır. Müqayisə olunan dövrdə hər təsərrüfata düşən əkin sahəsinin həcmi isə 14,1 hektardan 7,7 hektara qədər - təqribən 2 dəfəyə qədər azalmışdır (12).

Heyvandarlıq təsərrüfatlarının fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, analoji hal bu sahədə də mövcuddur. Dövlət Statistika Komitəsinin keçirdiyi 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalmasının nəticələrinə əsasən, ümumi sayı 452,4 min olan iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarından 57,2 faizi 1-4 baş, 29,5 faizi 5-9 baş, 10,3 faizi 10-19 baş, 2,6 faizi 20-49 baş, 0,5 faizi 50 baş və daha çox heyvan sayına malikdir. Ümumi sayı 188,288 min olan xırdabuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının isə 4,8%-də 1-4 baş, 14,4%-də 5-9 baş, 25,4%-də 10-19 baş, 34,2%-də 20-49 baş, 12,9%-də 50-99 baş, 4,9%-də 100-199 baş, 2,4%-də 200-499 baş, 0,7%-də 500 baş və daha çox heyvan saxlanılır (2).

Beləliklə, məhsuldar mal-qaranın baş sayının artması heyvandarlıq təsərrüfatlarının təmərküzləşmə səviyyəsini yüksəldir ki, nəticədə heyvandarlıq fermalarının maddi-texniki təminat imkanları yaxşılaşır, süd sağımında, yemlərin və suyun paylanması, peyinin təmizlənməsində və daşınmasında tətbiqi zəruri olan texnoloji innovasiyalardan istifadə olunmasına real şərait yaranır ki, bu da əməyin mexanikləşmə və avtomatlaşdırılması səviyyəsini yüksəldilməsini artıracaqdır.

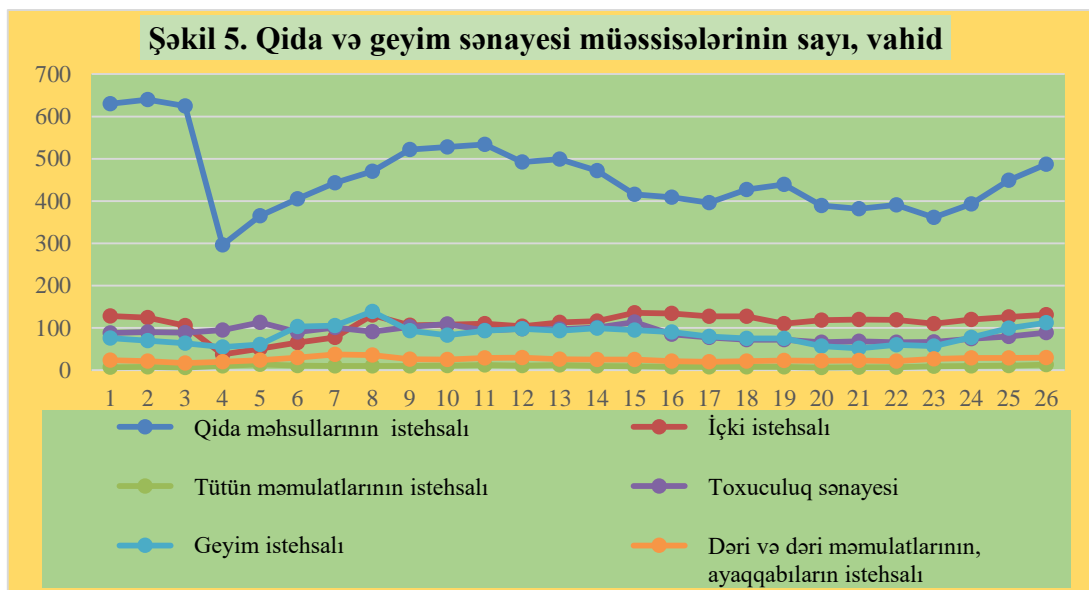
Şaquli inteqrasiya əsasında formalaşan emal sənayesi və kənd təsərrüfatının istehsal və iqtisadi inteqrasiyalaşması məsələləri də aqrar sahənin inkişafında potensial imkanlara malikdir. Statistik məlumatların təhlilindən görünür ki, 1995-1998-ci illər ərzində digər sənaye sahələrində olduğu kimi ərzaq və qida məhsullarını emal edən sənaye müəssisələrinin sayında da azalmalar müşahidə edilmişdir. Müqayisə olunan dövrdə qida sənayesi müəssisələrinin sayının iki dəfəyə qədər azalmasına baxmayaraq 1998-2020-ci illər ərzində yenidən artımlar müşahidə olunmuşdur. Ərzaq və qida məhsullarını istehsal və emal edən sənaye müəssisələrinin sayının və istehsal güclərinin artırılması tezyetişən və tez xarab olan tərəvəzlərin, giləmeyvələrin emal edilməsi ilə həm itkilərin qarşısının alınmasına, həm də təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılması ilə səmərəliliyin yüksəldilməsinə yol açır (13) (*Şəkil 4*).

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı kənd təsərrüfatı istehsalı ilə emal sənayesi müəssisələri arasında inteqrasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi tütün məmulatları, toxumçuluq sənayesi xammalları, geyimlər, dərilər və dəri məmulatları, ayaqqabı istehsal edən yüngül sənaye müəssisələrinin inkişafına da zərurət yaratmaqdadır.

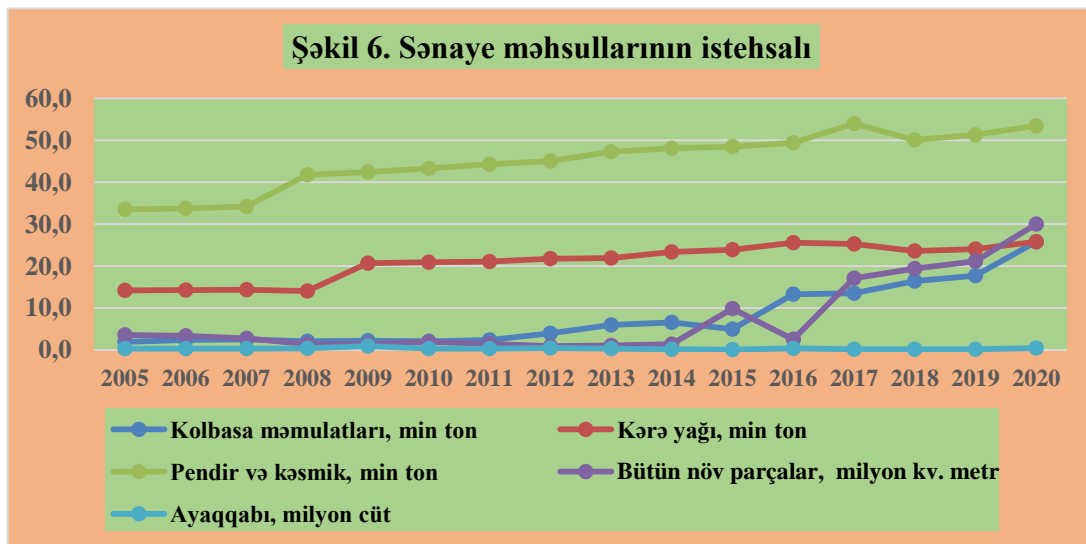
Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkədə 2020-ci ildə mövcud olan 487 qida sənayesi müəssisəsinin 289-u, yaxud 59,3%-i mikro səviyyəli, 22,8%-i iri və orta həcmli, 17,9%-i isə kiçik həcmli müəssisələr qrupuna aiddir. Müxtəlif içkilər və toxuculuq məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələrinin isə 59,3%-i mikro səviyyəli, 22,8%-i orta və iri, 17,9%-i isə kiçik müəssisələr qrupuna aiddir. Geyimlər istehsal edən müəssisələrin 71%-ə qədəri, dəri və dəri məmulatları, ayaqqabı istehsal edən emal müəssisələrinin isə 57%-ə qədəri mikro səviyyəli müəssisələr qrupuna daxildir (13). Emal müəssisələrinin istehsal həcmlərinin mikro və kiçik müəssisələr qrupuna aid olması təkrar xammalların emal edilməsi üçün məhdud imkanlar yaradır ki, bu da sonda istehsalın səmərəliliyinə və istehsal olunan son məhsulların həcminə mənfi təsir göstərir (13) (*Şəkil 5*).

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Emal sənayesi müəssisələrinin sayında müvafiq azalmalara baxmayaraq sənaye məhsullarının həcmində artım dinamik xarakter almışdır. Bu artımlar ət və süd məhsullarında, yüngül sənaye üzrə isə bütün növ parçalar istehsalında müşahidə olunmaqdadır. Daxili bazarda tələbatın yüksək olduğu ayaqqabı istehsalında isə artım templəri müşahidə olunmur ki, bu da məhsullar üzrə idxalın səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır (13) (**Şəkil 6**).

Müqayisə olunan 2005-2020-ci illər ərzində meyvə və tərəvəz konservlərinin istehsalı 23,2 min tondan 186,7 min tona, yaxud 8 dəfə; qənd və şəkər istehsalı 3,6 min tondan 246,5 min tona, yaxud 68 dəfə; yağlılıq dərəcəsi 3%-ə qədər olan süd istehsalı 494 min tondan 946,4 min tona, yaxud 1,9 dəfəyə qədər artmışdır. Digər qida məhsulları olan un, qaymaq, qənnadı məmulatları, marqarin, müxtəlif növ şərəblər və s. məhsulların istehsalında da müəyyən stabil artımlar müşahidə olunmaqdadır (13).

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstək tədbirləri sayəsində kənd təsərrüfatında üfqi və şaquli kooperasiya əlaqələrinin inkişafına şərait yaranmaqdadır. Xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara çatdırılması üzrə bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıqda istehsalçıların müvafiq istehsal vasitələri ilə təminatının yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün daxili bazarın qorunması istiqamətində dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi kooperasiya meyillərinin dərinləşməsinə təkan verməkdədir.

Nəticə

Milli iqtisadiyyatın ənənəvi sahələri olan pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq, şəkər çuğunduru və çay istehsalının inkişafı istiqamətində son dövrlərdə görülən tədbirlər nəticəsində aqrar-sənaye istehsalının artımının dinamikliyi müşahidə olunmuşdur. Müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə emal, satış, xidmət, təchizat və s. sahələrarası iqtisadi əlaqələrin iri səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən inhisara alınmasının qarşısının alınmasında da əhəmiyyətli olacaqdır.

Aqrar-sənaye inteqrasiyası sistemində aid olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizmlərinin dəstəklənməsi, bu sistemdə iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşmasında və tənzimlənməsində bazar mexanizmləri ilə yanaşı dövlət tənzimlənməsi metodlarından aktiv istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməsi məsələlərinə üstün istiqamətlərdən biri kimi yanaşılması zəruridir. Kooperasiya və inteqrasiya proseslərinə cəlb olunan fərdi sahibkarlıq və ailə təsərrüfatlarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı kooperativlərinə büdcə dəstəyinin göstərilməsi və gəlirlərinin artmasını təmin edən tədbirlərə diqqət yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalında, emalında, istehlakçılara çatdırılmasında əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş orta və uzunmüddətli müqavilələrə əsaslanan münasibətlər sisteminin tətbiqinin qənaətbəxş səviyyəyə qaldırılması da xüsusi önəm verilməli olan məsələlərdəndir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün bu modelin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, fərdi kəndli və sahibkarlıq təsərrüfatları tədarükçülərlə müqavilə imzalayaraq həm satış bazarı, həm də məhsul istehsalı üçün maddi-texniki və maliyyə dəstəyi əldə edirlər ki, bu eyni zamanda tədarükçülər, emal müəssisələri üçün də əlverişlidir.

Ədəbiyyat

1. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2016-cı il 14 iyun. <http://www.e-qanun.az/framework/33348>
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. <http://e-qanun.az/framework/36076>
3. “Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2005-ci il 14 iyun. <http://www.e-qanun.az/framework/10861>
4. “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/22694>
5. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/22533>
6. “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/4467>
7. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
8. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/15399>
9. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/15320>
10. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/.
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2021; səh. 67.
12. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
13. Azərbaycanın sənayesi. Bakı, 2021. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
14. V.H. Abbasov. “Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin aktual problemləri”. Bakı, 2012. 423 s.
15. İ.H. İbrahimov. “Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri”. Bakı, 2005. 360 s.

Pr., Dr., V.H. Abbasov
Baku State University
A.M. Huseynli, *Ph.D. student of the Baku State University*

**Cooperation and integration of agriculture:
modern approaches and development trends**

Summary

The article describes the economic necessity and scientific and practical issues of the formation and development of cooperation and agro-industrial integration in meeting the needs of the country's population in food and food products, raw materials of the processing industry. The economic and organizational features of identifying the effectiveness of systemic factors aimed at maximizing the demand for industrial raw materials of agricultural origin and consumer goods made from it are considered. Referring to the regulatory framework adopted at the international and national levels, the current trends in the development of cooperation and agro-industrial integration in agricultural production, the levels of concentration in agriculture and industrial production, the conditions for the use of resources and their impact on production efficiency were commented. The main priorities have been determined to increase the application of the system of relations on the basis of predetermined medium and long-term contracts in the production, processing and delivery of agricultural products to consumers to a satisfactory level.

Keywords: *agriculture, cooperation, integration, cooperatives, individual entrepreneurs, food industry.*

Д.э.н., проф., В.Г. Аббасов
Бакинский государственный университет
А.М. Гусейнли, *докторант Бакинского государственного университета*

**Кооперация и интеграция сельского хозяйства:
современные подходы и тенденции развития**

Резюме

В статье охарактеризована экономическая необходимость и научно-практические вопросы формирования и развития кооперации и агропромышленной интеграции в обеспечении потребностей населения страны в продуктах питания и продовольственных товарах, сырьем перерабатывающей промышленности. Рассмотрены экономические и организационные особенности выявления эффективности системных факторов, направленных на максимальное увеличение спроса на промышленное сырье сельскохозяйственного происхождения и товары народного потребления, изготовленные из

него. Ссылаясь на нормативно-правовую базу, принятую на международном и национальном уровнях, были прокомментированы текущие тенденции развития кооперации и агропромышленной интеграции в сельскохозяйственном производстве, уровни концентрации в сельском хозяйстве и промышленном производстве, условия использования ресурсов и влияние их на эффективность производства. Определены основные приоритеты для повышения применения системы отношений на основе заранее определенных среднесрочных и долгосрочных контрактов в производстве, переработке и доставке сельскохозяйственной продукции потребителям до удовлетворительного уровня.

Ключевые слова: сельское хозяйство, кооперация, интеграция, кооперативы, индивидуальные предприниматели, пищевая промышленность.